

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

пр. Перемоги, 10, м.Київ, 01135, тел. (044) 481-32-21, факс (044) 481-47-96

E-mail: mon@mon.gov.ua, код ЄДРПОУ 38621185

Управління (департаменти) освіти
і науки обласних, Київської
міської державних адміністрацій
Інститути післядипломної
педагогічної освіти

Про відзначення Дня захисника України

На виконання Указу Президента України «Про День захисника України» від 14 жовтня 2014 року № 806, Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році» пропонуємо в загальноосвітніх навчальних закладах провести День захисника України під гаслом «Відповідь нескореного народу» та активно висвітлювати його на веб-сторінках навчальних закладів та органів управління освітою.

При цьому надсилаємо методичні рекомендації, розроблені Українським інститутом національної пам'яті.

Додаток: 23 арк.

Заступник Міністра

Павло Хобзей

Український інститут національної пам'яті

"ВІДПОВІДЬ НЕСКОРЕНОГО НАРОДУ"

Методичні рекомендації до відзначення Дня захисника України, присвяченого 75-річчю від початку формування Української повстанської армії

Вступ

Технологія опанування теми

Мета проведення заходів

Форми проведення Уроку захисників

Історична довідка про УПА:

У фактах:

Передумови

Створення

Ідеологія

Структура

Вороги

Продовження...

У цифрах

В особах

У мемуарах

У літературі

Додаток 1. Корисні наукові та науково-популярні публікації

Додаток 2. Орієнтовний перелік тематичних фільмів

Додаток 3. Школа виживання: нікнейми, паролі, конспіративне житло

Вступ

З метою вшанування мужності та героїзму, захисників незалежності і територіальної цілісності, військових традицій Українського народу, сприяння подальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві Президентом України встановлено День захисника України (Указ від 14 жовтня 2014 року № 806) – свято, яке щорічно відзначається 14 жовтня.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році” від 22 грудня 2016 року № 1807-VIII у жовтні цього року відзначається 75-ліття від початку формування Української повстанської армії (далі – УПА). Український інститут національної пам'яті пропонує нинішній День захисника України присвятити УПА, яка зробила значний внесок у боротьбу за незалежність нашої держави, формування національної самосвідомості Українського народу, продовжила його військові та державотворчі традиції.

Українська повстанська армія – військово-політична формація Українського визвольного руху, стратегічною метою якого було відновлення української державності.

Заснована на зламі 1942–1943 років, вона діяла до вересня 1949-го, після чого реорганізована в збройне підпілля, що тривало до середини 1950-х. Через лави УПА пройшло понад 100 тисяч осіб. За участь у повстанському русі чи його підтримку каральними органами СРСР було репресовано понад півмільйона осіб.

Діяльність УПА була логічним продовженням українського визвольного руху періоду Української революції 1917–1921 років, підпільно-бойової Української військової організації та Організації українських націоналістів (далі – ОУН) 1920–1930-х років. Боротьбу УПА у формі беззбройного опору підхопив дисидентський рух 1960-х років і національно-демократичне відродження кінця 1980-х – початку 1990-х.

“У жовтні 1942 року на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Української Повстанської Армії. 1) Для зафіксування цього історичного моменту визначається день 14-го жовтня 1942 року днем постання УПА. 2) Для вшанування цього моменту день 14-го жовтня, що збігається з історичним козацьким святом Покрови, вводиться як святковий день УПА”

**Із постанови Української Головної
Визвольної Ради від 30 травня 1947 року**

Тож 14 жовтня стало символічною датою постання УПА. Із 2014 року відповідно до Указу Президента України № 806 14 жовтня є також Днем захисника України на вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звитяг Українського народу, сприяння подальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві.

Технологія опанування теми

У загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах рекомендуємо провести з нагоди Дня захисника України та 75-річчя від початку формування Української повстанської армії Урок захисників, екскурсії до історичних, краєзнавчих або інших меморіальних музеїв, місць пам'яті, пов'язаних із Українським визвольним рухом, зустрічі з ветеранами УПА або учасниками АТО, перегляд кінофільмів, виховні години, флеш-моб “Мужність і відвага кризь покоління”, дискусійні майданчики й інші тематичні заходи.

У виборі календарної дати заходів доцільно орієнтуватися на навчальний тиждень з 9 до 13 жовтня. Зауважуємо, що ці матеріали можуть бути використані також під час викладання в старших класах теми з історії України “Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)”, Тижня історії, позакласних заходів і підготовки до ЗНО.

Мета проведення заходів:

- поглибити знання учнів про УПА – армію, яка зробила значний внесок у боротьбу за незалежність України, мала вагомий вплив на формування національної самосвідомості Українського народу;
- активізувати пізнавальний інтерес учнів до воєнної історії України та її героїв, звернути увагу на тяглість українських державотворчих і військових традицій;
- актуалізувати ідею необхідності захищати суверенітет і територіальну цілісність України як головних передумов незалежності держави, виховувати у школярів почуття особистої відповідальності та готовність до захисту своєї землі;
- формувати і розвивати різні види вмінь, навичок, які мають стати фундаментом формування громадянської, історичної та національної свідомості учнів;
- сприяти розвитку всіх видів інтелекту (академічного, практичного, креативного, емоційного й соціального) як умови всебічного розвитку особистості, її самореалізації;
- формувати активну громадянську позицію учнів і почуття патріотизму.

Підкреслюючи, що заходи до 14 жовтня на загальнодержавному рівні відбуватимуться під гаслом “**УПА. Відповідь нескореного народу**”, в загальноосвітніх і

професійно-технічних навчальних закладах пропонуємо приділити особливу увагу таким питанням: передумови утворення ОУН та УПА; УПА – спадкоємиця козацьких військових традицій і звитяг армії УНР, збройна сила, яка воювала за незалежну Україну; війна повстанців на два фронти – антирадянський та антинімецький; внутрішня організація УПА; переможні бої УПА; наслідки діяльності повстанців; продовження боротьби у формі ненасильницького опору в дисидентському русі 1960-х років і національно-демократичному відродженні кінця 1980-х – початку 1990-х.

Радимо такі **форми проведення Уроку захисників**: конкурс проектів “Усна історія”, “Родинні спогади”, фестиваль мультимедійних презентацій “Ми боремося за Україну: історії вояків УПА та АТО”; повстанська платформа “Воля дорожча за життя” (уявна підготовка та затвердження головних ідейних документів УПА); цикл радіоповідомлень “Лісовик”; відеохрестоматія “Український рух опору” (додаток 2); урок-реконструкція “У вишкільному таборі” (відтворення навчання польової, сторожової, внутрішньої, зв’язкової служби, політвихівництва, топографії, тактичної, санітарної підготовки у таборі старшинського вишколу); школа виживання “Завдання – витримати й не зрадити!” (дослідження методів психологічної і фізичної підготовки, конспірації, шифрування, передачі інформації, проведення розвідки та відстеження агентів НКВД і гестапо – додаток 3).

Історична довідка про УПА:

У ФАКТАХ

Передумови...

Український визвольний рух, який на початку ХХ століття вилився у національну революцію 1917–1921 років, не спинився після її поразки, а трансформувався у збройне підпілля. На Західній Україні, яка відійшла до Польщі, розгорнула діяльність Українська військова організація, що мала завадити закріпленню окупаційної влади. До організації ввійшли переважно ветерани військових формувань Української революції. З’явилися також молодіжні націоналістичні гуртки. У 1929 році обидві течії об’єдналися та створили Організацію українських націоналістів. До 1938 року її очолював полковник Січових Стрільців Євген Коновалець.

Протягом 1930-х років ОУН зростала чисельно та територіально, її підпільні структури охоплювали більшість теренів Західної України. У березні 1939 року її представники брали активну участь у захисті новопроголошеної Карпатської України.

Одним із найважчих в історії організації став період 1939–1941 років, коли Західну Україну було приєднано до СРСР. Тоді ОУН вперше зіткнулася із репресивною машиною СРСР – НКВД. Відчайдушний спротив комуністичному режиму призвів до численних втрат: за різними даними, від 16 до 35 тисяч арештованих і страчених оунівців. Проте навіть за жорстких умов у перші дні німецько-радянської війни ОУН розгорнула масове антирадянське повстання.

Питання вибору тактики досягнення головної мети – здобуття незалежності України стало причиною наростання протиріч між керівництвом крайової ОУН (на території України) й еміграційним проводом націоналістів на чолі з Андрієм. Урешті антагонізм вилився у створення молодим радикальним поколінням 10 лютого 1940 року Революційного проводу ОУН на чолі зі Степаном Бандерою. Він обрав тактику “доконаних фактів” – здобути незалежність шляхом революційної боротьби силами українського народу і примусити нацистську Німеччину визнати цей факт. Натомість ОУН під керівництвом Андрія Мельника у боротьбі за самостійність України розраховувало головним чином на підтримку гітлерівської Німеччини.

30 червня 1941 року Національні збори у Львові проголосили Акт відновлення Української Держави, створення уряду – Українського державного правління під орудою

Ярослава Стецька і почали розбудову Української національно-революційної армії (далі – УНРА). Акт 30 червня спирався на державотворчу традицію УНР і ЗУНР.

Керівництво нацистської Німеччини зажадало відкликати Акт. Українські націоналісти відмовилися, через що сотні оунівців опинилися за ґратами або в концтаборах. 5 липня 1941-го в Кракові затримали Степана Бандеру. До кінця 1944 року він перебував в ув'язненні.

Незважаючи на переслідування, похідні групи ОУН (б), що вирушили вглиб України, проголошували Акт відновлення Української Держави в містах, активно розбудовували там український державний апарат.

“...Наприкінці 1941 року в м. Сталіно [нині – Донецьк] із Західної України прибули представники бандерівського “Проводу”. Ними у м. Сталіно була створена Організація українських націоналістів та обласний “Провід ОУН” ...У підпіллі, на одній із нарад ОУН у Сталіно було прийнято рішення:

“...Ми маємо обережно доводити українцям, які мешкають на Донбасі, що нашими ворогами є не тільки совєти, а й німці. Потрібно показати українському населенню, що росіяни – ворог № 1, а німці – ворог № 2...”

На виконання цього рішення обласний “Провід ОУН” проводив масштабну роботу з розповсюдження націоналістичної літератури, що засвідчувала необхідність формування повстанської армії... У районах Сталінської області були утворені значні формування ОУН.

Встановлено, що в м. Маріуполі організація налічувала до 300 осіб, у м. Краматорську – 120 осіб, у м. Слов'янську – 80 осіб, в м. Красноармійську [нині – Покровськ] – понад 50 осіб, в м. Макіївці – 60 осіб, у Мар'їнці – 80 осіб, в Ольгінці – 30 осіб тощо.

Переважно до ОУН долучалась інтелігенція: вчителі, лікарі, а також молодь...”

Із доповідної “Про діяльність “ОУН” на території Сталінської області” начальника Управління НКГБ у Сталінській області Демидова Секретареві ЦК КП(б)У Хрущову М.С. 30 листопада 1943 року. Документ під грифом “Цілком таємно”

Протягом серпня–вересня 1941 року окупанти розігнали українські органи місцевого самоврядування та провели масові арешти активістів. До кінця року німецькі спецслужби ув'язнили до 1,5 тисячі бандерівців.

У вересні того ж року Провід ОУН (б) на першій конференції постановив перейти в підпілля й почати відновлювати організаційну мережу. Заарештованого Бандеру заступив Микола Лебедь. Націоналісти почали готуватися до силового протистояння з вермахтом.

Створення...

Увесь 1942 рік оунівці присвятили підпільній пропагандистській боротьбі проти нацистів і їхніх союзників. Згодом для захисту місцевого населення від окупаційного свавілля почали створювати збройні загони. В жовтні на спеціальній військовій конференції ОУН було ухвалено рішення про початок творення повстанських відділів, які згодом отримали назву Українська повстанська армія.

“Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах ми мусіли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусіли ми це робити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони – почали множитись отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен... Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самотас... Отже ми мусіли організаційно охоплювати тих людей в лісі... Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: “Де ж

той провід? Чому не дає зарядження бити німців?” і т. п. Тепер ми тим балакунам заткали роти, а революцію усунули”

**Керівник Служби безпеки Волинського
крайового проводу ОУН Василь Макар – “Сіроманець”**

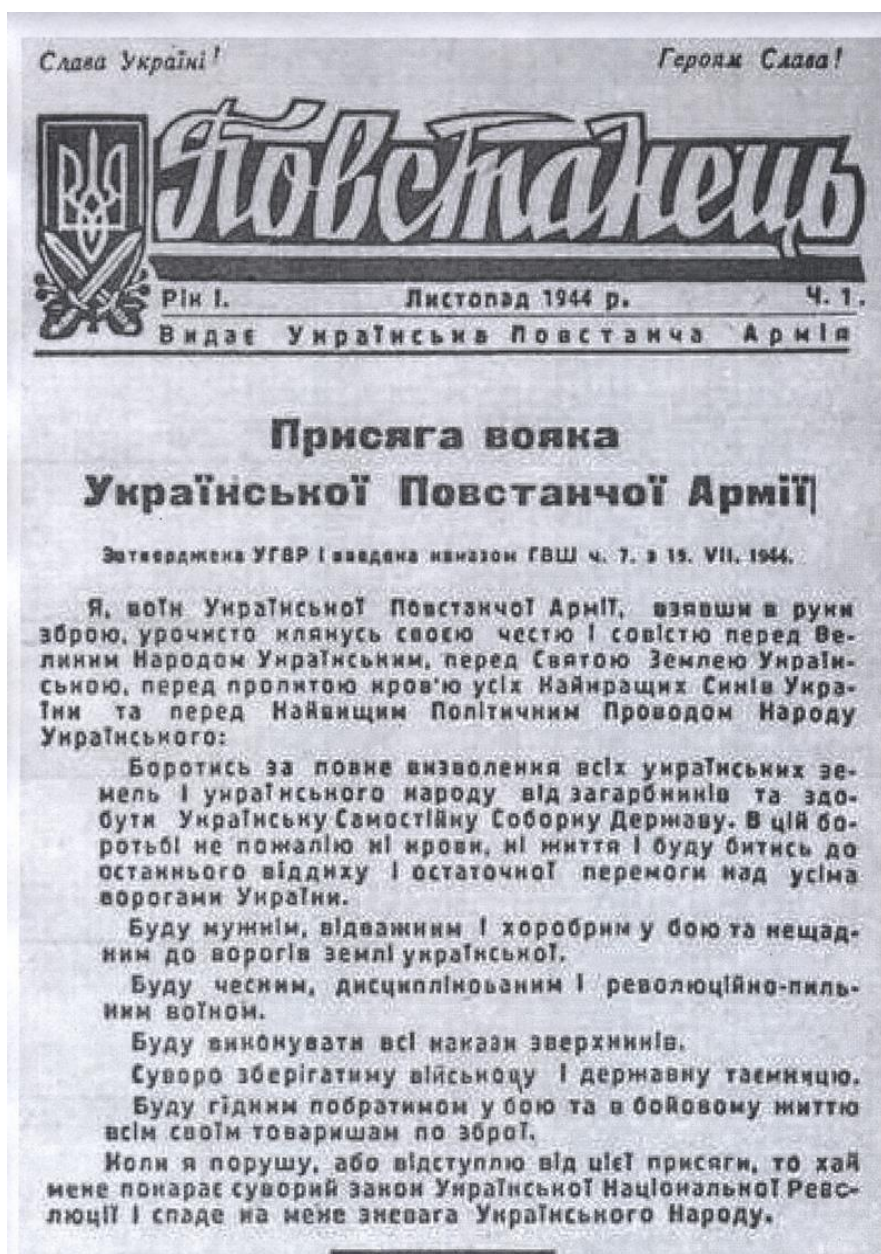
Регіоном, де почала діяти УПА, стала Волинь, оскільки там були:

- сприятливі природно-географічні умови (великі важкодоступні лісові масиви);
- високий рівень національної свідомості населення (підпільна мережа ОУН тут нараховувала кілька тисяч учасників);
- зосереджені сили радянського партизанського руху.

Ідеологія...

“Ми за повне визволення українського народу від московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову Української Самостійної Соборної Держави без панів, поміщиків і капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів. В Українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов’язок інтереси народу”

Із листівки УПА. Серпень 1943 року

Структура...

Українська повстанська армія вважала себе фундаментом збройних сил Української Самостійної Соборної Держави і тому структурувалася за зразком регулярних армій. Організаційна структура УПА була проста, але водночас достатньо гнучка, щоб можна було ефективно розподіляти людські та матеріальні ресурси.

Хронологія формування військової структури УПА

Жовтень 1942	На першій військовій конференції ОУН (б) обрано комісію з розроблення плану розбудови збройних сил організації
Грудень 1942	На другій конференції представлено проект розбудови армії
Січень 1943	Під керівництвом військового референта Сарненського окружного проводу ОУН (б) Григорія Перегіняка – “Коробки” кілька повстанських відділів об’єднуються в першу сотню
Лютий 1943	На Рівненщині і Волині військові референти ОУН (б) об’єднують повстанські відділи у більші групи.

	На третій конференції прийнято низку військових рішень щодо збройної антинімецької та антибільшовицької боротьби. До кінця місяця створено перші стаціонарні партизанські загони, які стали основою майбутньої повстанської армії
9 квітня 1943	На нараді Проводу ОУН (б) вирішено іменувати всі збройні формування Українською повстанською армією; об'єднати боївки і сотні у більші структури – Групи. Для кожної Групи виділялася певна територія, де створювалися Воєнні округи (ВО). Їх межі приблизно відповідали межам областей: ВО “Турів” (Волинська область), ВО “Заграва” (північ Рівненської області), ВО “Богун” (південь Рівненської, північ Тернопільської областей), ВО “Тютюнник” (Житомирська область)
Липень 1943	Провід ОУН (б) утворює повстанські відділи на Галичині під назвою Українська народна самооборона (далі – УНС). Командування УНС обійняв Олександр Луцький – “Андрієнко”
Листопад-грудень 1943	Утворено Генеральні воєнні округи (ГВО), де оперували окремі Групи УПА: УПА–Північ (північно-західні землі Полісся та Волині), УПА–Південь (Поділля) й УПА–Захід (Галичина). Кожна ГВО мала крайового командира з Крайовим військовим штабом (КВШ) та поділялася на територіальні воєнні округи (ТВО), на рівні яких відбувалося безпосереднє керування бойовими діями. Утворено Головний військовий штаб (ГВШ) УПА, який з грудня 1943 року очолив Олекса Гасин – “Чорнота”. Головну команду (ГК) УПА очолив Роман Шухевич – “Чупринка”

Українська Повстанська Армія поділялася на групи (їх було три), а ті, своєю чергою, на округи. Основною ж тактичною одиницею УПА була сотня. Із сотень утворювалися курені по 300–800 осіб. Під час складних операцій сотні діяли в складі куренів. Іноді курені формували оперативну групу для здійснення масштабних окремих завдань.

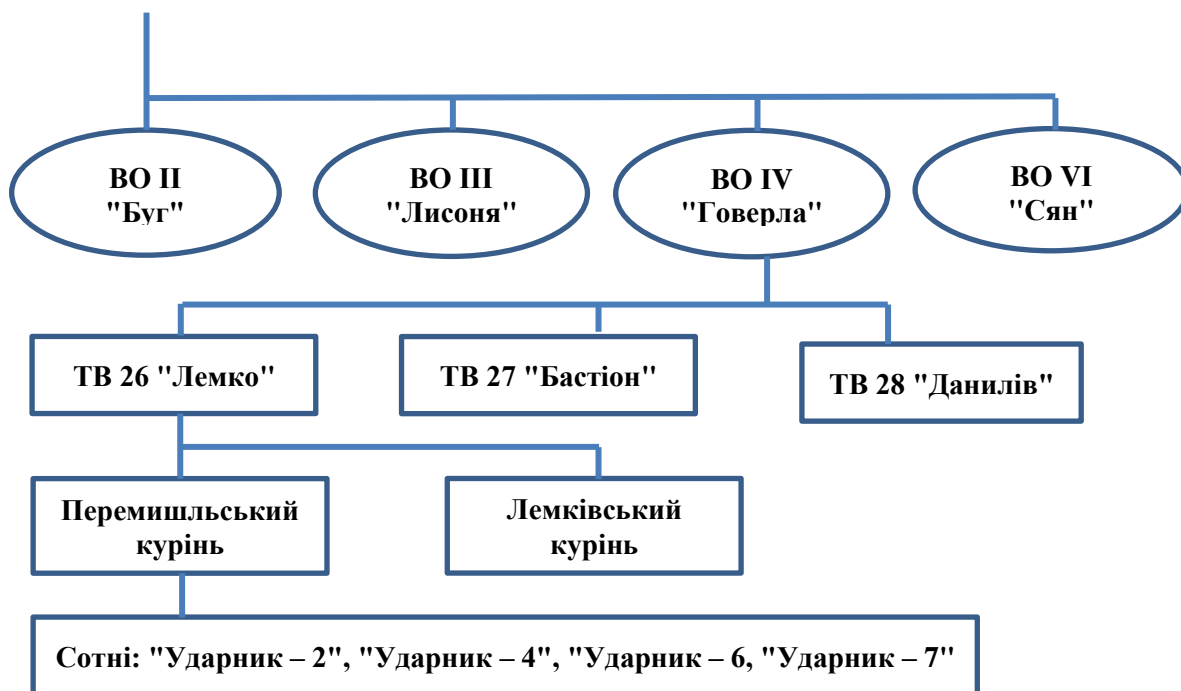
Сотня складалася з трьох чот, до складу яких входили три (інколи чотири) рої. Рій у вишколених бойових сотнях налічував 10–12 вояків, озброєних одним легким кулеметом, двома–трьома автоматами та рушницями.

Від 1944 року збройна боротьба УПА охопила Надсяння та Холмщину. Таким чином було завершено формування територіальної структури УПА, яка діяла на території сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Черкаської, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської областей, східних землях Підкарпатського та Люблінського воєводств Польщі.

ФРАГМЕНТ СТРУКТУРИ УПА (друга половина 1945 року)

Вороги...

Розбудова армії відбувалася в умовах протистояння з ворожими силами на антинацистському й антирадянському фронтах.

“В сьогоднішній дійсності організації розділяємо три фази: піднімецьку, фронтову і студійну – підсовітську... Щодо німців: вести пасивну і активну самооборону.

Польський відтинок трактувати як другорядний...

Проти радянського підпілля: провести безоглядну боротьбу в цілях повного знищення. Проти союзників німців боїв не вести, а шукати зв'язків (румуні, мадяри).

Внутрішній відтинок: організація перебирає повну диктатуру на час воєнного хаосу...”

Із Інструкції до виконання. Січень 1944 року

Антинімецький фронт повстанці “відкрили” 7 лютого 1943 року нападом на комендатуру міста Володимирця на Рівненщині. Протягом тієї весни загони УПА захопили велику частину районів генерального округу “Волинь – Поділля”. Керівник округу Генріх Шене 30 травня змушений був визнати, що “у руках німців тільки територія уздовж шосе та залізниць”.

Галичину антинацистська боротьба УПА охопила із середини літа 1943-го. 10 жовтня окупанти змушені були запровадити надзвичайний стан, що передбачав розстріли заручників. До кінця квітня 1944 року УПА контролювала 40 сіл Бібрського, Перемишлянського, Бережанського, Рогатинського повітів. Столицею цієї “республіки” стало село Дусанів.

6–16 липня 1944 року на горі Лопата (Львівщина) кілька куренів УПА під керівництвом Василя Андрусика – “Різуна” зійшлися в найбільшому бою повстанців із німецько-угорськими військами. Вороги втратили від 200 до 400 солдатів.

“В селі Дюксині (Костопільщина) під час наскоку дикої німоти один селянин не схотів втікати, як інші, а зістався в своєму помешкані. Як тільки прийшли до нього німаки, він їх прийняв молоком і хлібом, щоби задобрити дикунів і щоб ті дарували йому життя. Німаки молоко випили, хліб з’їли, а наївного селянина... живцем кинули в огонь.

Хай цей випадок послужить кожному, хто вірить ще облудній німоті.

Не молоком і хлібом витаймо їх, а вогнем, окропом, кулями, косами, сокирами, вилами, що лиш в руки нам попаде... Хай Україна для кожного ката буде неклем, де він мусить згинуть такою жорстокою смертю, яку він готує нам!”

Із листівки УПА “Не молоком і хлібом, а вогнем і кулями”.

Червень 1943 року

Навесні 1943 року значно загострилося польсько-українське протистояння. Для польських політичних сил стратегічною метою було відновлення Речі Посполитої у довоєнних кордонах. Представники ж Українського визвольного руху вважали західноукраїнські терени невід’ємною частиною Української держави. Жодна зі сторін не могла поступитися інтересами, тому переговори закінчувалися безрезультатно.

“Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Усвідомлюємо однак, що не уступимо зі східних земель Речі Посполитої, в південній частині якої від віків живуть поляки біч-о-біч з українцями, яким польський народ протягом віків надав велетенський цивілізаційний і господарський внесок”

Зі “Звернення Крайової Політичної Репрезентації польського народу до українців”. 1943 рік

Це спричинило криваву війну, третій, за визначенням керівництва УПА, “непотрібний” фронт. Його учасниками були військові формування обох підпільних рухів: УПА й Армії Крайової¹ (далі – АК). Конфлікт часом набував характеру селянської війни чи “жакерії” (особливо на Волині в 1943 році), в якій питання політичного характеру відігравали вторинну роль.

У першій половині 1944 року для демонстрації контролю над Західною Україною польське підпілля розгорнуло операцію “Буря”. Українські повстанці намагалися завадити цьому. В окремих регіонах дійшло до тривалих боїв, які припинилися тільки з переходом радянсько-німецького фронту.

Останньою ареною конфлікту між українським і польським підпіллям стали терени Надсяння, Холмщини, Підляшшя та Лемківщини, де мешкало українське населення. У січні 1945-го ті землі звільнено від нацистів та їхніх союзників.

Навесні того ж року між обома сторонами було домовлено про перемир’я. Згодом дійшло навіть до співпраці між ними. Найвідомішою стала спільна атака нових союзників на містечко Грубешів у травні 1946 року.

Підрозділи УПА змушені були воювати також із радянськими партизанами, які мали сприяти поверненню в Україну комуністичного режиму. Бої та сутички повстанців із ними тривали постійно на тлі боротьби проти німецьких окупантів. Часто це виливалося у справжні лісові баталії. Наприклад, протягом 25–27 липня 1943 року два курені УПА з великими втратами витіснили з Кременецьких лісів на Волині радянський загін імені Михайлова.

У Галичині протягом серпня–вересня 1943 року відбулися бої між УНС і Сумським партизанським з’єднанням, яке поверталось із Карпатського рейду. На початку жовтня 1943 року ВО “Заграва” і “Турів” змусили Чернігівсько-Волинське з’єднання відступити на білоруські землі. Однак у січні 1944 року I Українська партизанська дивізія розгромила базу УПА “Січ” поблизу Володимира-Волинського. Повстансько-партизанське протистояння тривало до останніх днів нацистської окупації України.

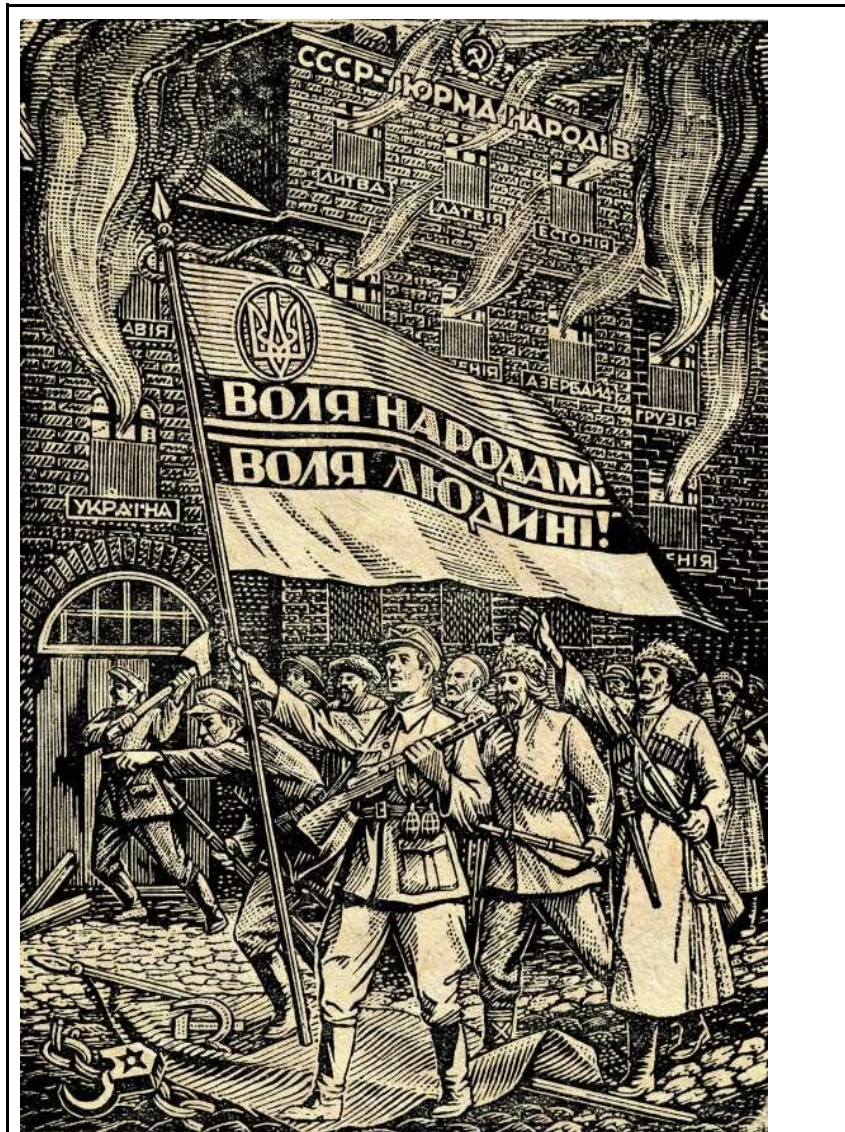
Перед поверненням радянської влади керівництво ОУН і УПА намагалося об’єднати українські політичні сили. У липні 1944 року було створено Українську головну визвольну раду (далі – УГВР) як верховний політичний орган керівництва визвольною боротьбою. Підпільний парламент воюючої України очолив колишній представник Центральної Ради – революційного парламенту Української Народної Республіки – Кирило Осмак.

До середини 1944-го сформувалася потужна база для подальшої боротьби проти сталінського режиму. Різні течії визвольного руху було об’єднано під спільним проводом, а УПА досягла піку розвитку й чисельності (30–40 тисяч бійців). Це дало змогу ще понад 10 років протистояти радянській системі.

Після вигнання нацистських окупантів з України головним ворогом УПА знову радянська влада. Виснаження повстанських загонів і людські втрати спонукали до зміни

¹ **Армія Крайова** (від пол. *Armia Krajowa*) – збройні сили польського підпілля часів Другої світової війни, які підпорядковувалися польському еміграційному уряду в Лондоні

тактики. У регіонах, де визвольний рух був найбільше знесилений, повстанські загони демобілізували та перевели на конспіративно-підпільні методи. Дрібні повстанські групи напали на установи влади, здійснювали диверсії на лініях комунікацій. Таким чином підпільники перешкождали закріпленню режиму на місцях.

Дереворит² Ніла Хасевича “СССР – тюрма народів”
із серії “Ідеали Українського визвольного руху”.
Грудень 1949 року

Продовження...

Протягом перших повоєнних років повстанці перейшли від наступальних до оборонних дій. Розпочалося розформування сотень і куренів на підв'їдділі з переведенням їх у збройне підпілля. Після блокади 1946 року сотні та курені УПА діяли тільки в смузі Карпат та на Закарзонні³. Однак на кінець 1949 року їх також було розформовано або

² Дереворит – вид графічної техніки, яка полягає у виконанні малюнка на дошці з розпилюванням упоперек деревини, вибиранні тла навколо малюнка, покритті фарбою випуклих частин та отриманні відбитка на папері

³ Закарзоння – українські етнічні території – Лемківщина, Надсяння, Сокальщина, Равщина, Холмщина, Підляшшя, розміщені на захід від Лінії Керзона (від прізвища міністра закордонних справ Великої Британії Джорджа Керзона, який запропонував у 1919 році демаркаційну лінію для розмежування кордону між Польською Республікою та РРФСР), що після встановлення у 1945 році радянсько-польського державного кордону увійшли до складу Польщі

демобілізовано. Надалі функціонував лише Головний військовий штаб. Бойові акції, що проводили виключно боївки ОУН і Служби безпеки, були спрямовані на послаблення впливу радянської влади, боротьбу з агентурою і проти створення колгоспів. Для цього організовувалися диверсії, засідки, саботаж і велася пропагандистська робота.

У вересні 1949 року Головний командир УПА Роман Шухевич оголосив про демобілізацію останніх відділів армії, переведення вояків у нелегальну збройну мережу. Спілка зосередилася на антирадянській агітації, диверсіях, актах саботажу, замаху на військових, представників влади, комуністичних партійних активістів.

Головними завданнями підпілля того часу були пропаганда й утвердження в суспільстві ідеї незалежності. Тому провідне місце в структурі визвольного руху зайняла референтура пропаганди, що поширювала ці переконання, а також Служба безпеки, що мала гарантувати захист цієї роботи.

У 1947 році після акції “Вісла”, коли українське населення східних теренів повоєнної Польщі виселено вглиб Польщі і розпорошено там, відділи УПА припинили на тих землях діяльність. Частина сотень перейшла кордон із УРСР, а сотні “Бурлаки”, “Бродича” та “Громенка” вирушили в пропагандистський рейд Західною Європою з метою розповісти світові про визвольну боротьбу українців. Прорив окремих груп повстанців за “залізну завісу” став міжнародною сенсацією, про неї написали провідні світові мас-медіа.

Після загибелі Шухевича у 1950 році визвольний рух очолив досвідчений конспіратор Василь Кук. Важко однозначно сказати, коли підпілля припинило діяльність. Очевидно, переломним став 1954 рік: із захопленням полон Василя Кука боротьба набула характеру неорганізованого спротиву окремих боївків.

Останню збройну сутичку повстанці Петро Пасічний, Олег Цетнарський та Марійка Пальчак дали окупантам 12 квітня 1960 року на Підгаєччині. Петро й Олег загинули, а поранена Марія потрапила в полон. У 1960-х роках були зіткнення з індивідуальними вояками. Окремі повстанці переховувалися від радянської влади ще кілька десятиліть і вийшли з підпілля тільки з відновленням незалежності України 1991 року.

“У 1945 році друзі мої загинули. Я залишився сам, без будь-яких зв’язків. Ходив на запасні пункти зустрічей, але й там ніхто не з’являвся, і там усі загинули. І тоді я вирішив піти у глибоке підпілля. Порвав усі зв’язки з цивільними людьми. Зберіг зв’язки лише з тими з них, кому довіряв на сто відсотків. Таких було п’ятеро... Сорок років я не спав у ліжку. Постійно кочував з місця на місце. В області нема такого села, де би я не ховався... Вважаю своїм вдалим тактичним ходом і те, що протягом 48-ми років підпілля я не підтримував жодних зв’язків із родичами, не з’являвся у своєму селі, краї. У 50-х роках чекісти почали посилено розшукувати мене. Моїх родичів часто арештовували, тягали на допити, але вони нічого не знали про мене... КГБ не припиняв пошуку до останніх днів свого існування. Вони нюхом чули, що я живий... Лише 3 грудня 1991 року почув по радіо результати українського референдуму – зрозумів, що не їх величезна сила, а я, одинокий, змучений – переміг! Перемогли мої товариші, які віддали своє життя за Україну...”

**З інтерв’ю надрайонного провідника Збаражчини
Іллі Оберишина – “Кобзаря”**

У ЦИФРАХ

У 187 районах Західної України (із 200 усього) встановлено урядування Українського державного правління станом на 22 липня 1941 року. Також за участю членів похідних груп і місцевих жителів проголошено незалежність і створено органи влади в Житомирі, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Кривому Розі, Нікополі, Миколаєві, Дніпропетровську (нині – Дніпро)
75 великих боїв із відділами УПА провели нацисти у період літо–осінь 1943 року. Внаслідок цих акцій було знищено понад одну тисячу українських стрільців та офіцерів, а також близько 5 тисяч цивільного населення. Німці втратили понад 3 тисячі солдатів та офіцерів
10 тисяч солдатів і поліцаїв, 50 танків і 27 літаків застосували нацисти влітку 1943 року під час великої акції проти УПА на Волині. Операцію очолив обергрупенфюрер СС⁴ і генерал поліції Еріх фон дем Бах
У 5 разів менше остарбайтерів (43 тисячі осіб) вивезено з Волині до Німеччини у 1943 році порівняно із 1942-им завдяки успішним операціям УПА із протидії цим примусовим акціям нацистів
30 тисяч енкаведистів проти 4 тисяч вояків УПА – таким був розподіл сил у найбільшій в історії УПА битві біля села Гурби на Волині 21–25 квітня 1944 року. Із застосуванням танків та артилерії радянські внутрішні війська намагалися взяти в кільце і знищити з'єднання повстанців. Упівці зуміли вирватися із оточення
Майже 2,5 тисяч антинацистських акцій здійснили підрозділи УПА. В них загинуло 12–18 тисяч нацистів, їхніх союзників і колаборнатів
150 тисяч квадратних кілометрів із 15 мільйонами населення – територія, охоплена повстанським рухом у 1944 році. Це приблизно чверть площі теперішньої України та більше, ніж територія Греції. Кількістю місцевих жителів дорівнює населенню Нідерландів
Майже 30 тисяч вояків становив особовий склад УПА. Загалом через її лави пройшло близько 100 000 тисяч бійців
153 тисячі учасників і прихильників УПА розстріляно, 134 тисячі заарештовано, 204 тисячі депортовано комуністичним режимом. До півмільйона осіб репресовано за участь у повстанському русі
18–28 років мали хлопці, які служили в УПА. Абсолютна більшість із них – жителі сільської місцевості, з початковою та неповною середньою освітою, позапартійні. Для них участь в УПА була першим військовим досвідом.   30–35 років мали командири. Це – переважно вихідці з міст, з неповною чи повною середньою та вищою освітою, члени ОУН, організацій Пласт, ЛУГ і СОКІЛ, багато хто мав досвід військової служби
1,5 тисячі кілометрів із боями пододала сотня “Троменка” під час Великого рейду із Закерзоння в 1947 році та цілісною бойовою одиницею дісталася німецької Баварії, щоб розповісти вільному світові про визвольну боротьбу українців
14,5 тисячі бойових і диверсійних акцій, внаслідок яких загинуло понад 30 тисяч радянських бійців, здійснили військові підрозділи УПА протягом 1944–1945 років
26 693 операції проти українського підпілля організували війська НКВД у 1944–

⁴ СС (від нім. Schutzstaffeln / “охоронні загони”) – силова структура нацистської партії (НСДАП). У Третьюму Райху дублювала або перебрала на себе низку державних функцій: поліцію, службу безпеки, розвідку, контррозвідку, концентраційні табори, збройні сили тощо

1945 роках. Український рух втратив 22 474 особи вбитими та 62 142 полоненими
230 тисяч військових задіяв НКВД в операції “Велика блокада” на Західній Україні у січні–лютому 1946 року. У кожному населеному пункті режим розмістив гарнізони, щоб перекрити будь-яку допомогу повстанцям і зашкодити їхній діяльності щодо зриву виборів до Верховної Ради СРСР. Було ліквідовано понад 4 200 українських повстанців і захоплено в полон або затримано понад 9 400 осіб. 130 збройних формувань підпілля припинили існування. Загалом чисельність учасників руху опору скоротилася до 40 %
Понад 76 тисяч осіб вивезено із Західної України за одну добу під час акції із депортації українців “Захід” 21 жовтня 1947 року
130 періодичних видань, 500 брошур, десятки вишкільних, мемуарних, поетичних збірок, тисячі назв листівок, звернень і відозв – такий результат видавничої діяльності Українського визвольного руху 1940–1960-х років
156 терористичних актів і замахів, 94 підпали колгоспних будівель та особистих господарств радянських активістів вчинено в Україні в 1954–1959 роках. Також радянськими спецслужбами встановлено понад 5,5 тисяч випадків виготовлення та розповсюдження антирадянської літератури, приписаної ОУН

В ОСОБАХ

Роман Шухевич (1907–1950) народився у Львові в родині українських інтелігентів. У дитинстві й юнацтві Роман активно займався спортом. Першою школою фізичної підготовки став Пласт. Громадську діяльність поєднував із навчанням, опановував інженерні науки у Львівській політехніці.

1923 року Роман вступив в УВО, а 1929-го – в ОУН. Протягом 1930–1934 років очолював бойову референтуру Крайової ексекутиви ОУН, яка здійснила кілька гучних бойових актів. Врешті, саме через один із них (вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького) поліція провела масові арешти. Серед затриманих був і Роман Шухевич, якого заслано до концтабору в Березі Картузькій, а згодом – тюрми “Бригідки”. Вийшовши на волю у 1937 році, заснував та очолив першу в Галичині українську рекламну фірму “Фама”.

1939 року став на захист Карпатської України. 30 червня 1941-го на чолі “Нахтігалю” ввійшов до Львова. Того ж дня ОУН проголосила Акт відновлення Української Держави та створила Українське державне правління. Шухевич став заступником міністра військових справ.

У листопаді 1943 року він став Головним командиром УПА. У липні 1944 року внаслідок об’єднання українських політичних сил утворився підпільний парламент – Українська головна визвольна рада. Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” очолив Генеральний секретаріат УГВР. 5 березня 1950 року в селі Білогорща біля Львова в останньому бою генерал-хорунжий Роман Шухевич загинув.

Кирило Осмак (1890–1960) народився на Миргородщині (Полтавщина). Навчався в Московському сільськогосподарському інституті. Активний учасник українського національного руху, член Української Центральної Ради. За Директорії працював при уряді УНР. Уперше заарештований більшовиками 1929 року, 1930-го – другий арешт. За вироком суду присуджено 3 роки концтабору, які згодом замінено на адмінзаслання до Сиктивкара. У 1938 році відбувся третій арешт. На волю вийшов у 1940-му.

З літа 1942-го співпрацював з ОУН (б) був залучений до пропаганди. У липні 1944 року обраний президентом УГВР, склав проекти її головних програмних документів. Того ж року Кирила Осьмака заарештували радянські органи безпеки та присудили 25 років ув'язнення. Помер у Владімірській тюрмі у віці 70 років. Тільки у 2004-му перепохований у Києві на Байковому кладовищі.

Тарас Боровець – “Бульба” (1908–1981) народився на Рівненщині в родині селянина. У перші дні німецько-радянської війни з групою однодумців йому вдалося роззброїти червону міліцію в Сарнах на Рівненщині. З приходом нацистів його було призначено комендантом поліції Сарненського округу. Щоб “зачистити” район Полісся від залишків Червоної армії, Боровцю дозволили створити з українців групу в тисячу бійців. Згодом він переніс до Олевська штаб організації, яку назвав “Поліська Січ”. 16 листопада 1941 року це військове формування було розпущене. У подальшому на основі “Поліської Січі” навесні 1942 року Тарас Боровець відновив загін під назвою УПА і розпочав антинімецьку боротьбу.

У 1942–1943 роках УПА – “Поліська Січ”, що діяла малими партизанськими відділами, налічувала близько 700 осіб. Оскільки УПА Боровця було реальною збройною силою, її намагалися використати різні сторони – і німецька адміністрація, і радянські партизани. Врешті нацисти заарештували та відправили у концтабір. На волю вийшов 1944-го. Пішов на співпрацю з німцями, у 1945 році очолив парашутну бригаду “Група Б” у складі СС, а згодом виїхав на еміграцію.

Іван Кулик – “Сірий” (1919–1951) народився в Донецькій області. Маючи звання старшого лейтенанта Червоної армії, потрапив до німецького полону, звідти втік із групою бійців і приєднався до лав повстанців.

В УПА командував сотнею, що діяла на Гуцульщині. Вступив до ОУН. З 1946 року став військовим референтом, згодом – референтом пропаганди у Коломийському окружному проводі. 1950-го призначений окружним провідником ОУН Коломийщини. Отримав ступінь сотника УПА. Загинув 2 жовтня 1951 року на Івано-Франківщині в бою зі спецгрупою МВД.

Ніл Хасевич (1905–1952) народився в селі Дюксині на Рівненщині в родині священнослужителя. Юнаком Ніл потрапив під потяг, і йому відрізало ліву ногу до коліна. Гроші, виплачені залізницею за каліцтво, витратив на навчання у Варшавській академії образотворчих мистецтв (відділи малярства та графіки).

Творчість митця умовно поділяється на два періоди: варшавський (1927–1939), де він працював як маляр і графік, і волинський (1939–1952) – графічний. 1927-го Ніл Хасевич був серед засновників варшавського мистецького гуртка “Спокій”. За роки існування групи організовано 13 виставок, у тому числі дві пересувні. – на Волині. Протягом 1930-х роботи художника експонувалися не тільки на Волині, а й у Празі, Берліні, Варшаві, Парижі, Лос-Анджелесі, Чикаго, Нью-Йорку.

У 1935 році після отримання диплома Академії мистецтв із правом викладати повернувся на Волинь і деякий час вчителював. Став членом ОУН.

У лавах УПА – з 1943-го. Відомий під псевдо “Зот”, “Рибак”, “Старий”. Керував друкарнею повстанців, працював як редактор та ілюстратор журналів “До зброї”, “Український перець”, “Хрін”. У бункерах, землянках і криївках, за допомогою примітивної друкарської техніки і в умовах нестачі матеріалів створив понад 150 композицій і понад 50 графічних робіт. Серед них – плакати “За Українську самостійну соборну державу”, “Воля народам! Воля людині!”, “Слава Україні! Героям слава!” (із

найвідомішої серії “Волинь у боротьбі”), галерею портретів бійців і командирів УПА, карикатури на комуністичних вождів. Виховав послідовників, відомих як “Артем”, “Мирон”, “Свирид”. Доробок майстра видано за океаном в альбомах “Волинь у боротьбі” та “Графіка в бункерах УПА. (1950–1952)”.

Він розробив бофони⁵, які чітко передають ідейний зміст визвольної боротьби. У травні 1951 року при Ровенському обласному управлінні МГБ створили спеціальну оперативну групу для ліквідації художника. 4 березня 1952-го він загинув у бою в селі Сухівці Клеванського району на Рівненщині.

Катерина Зарицька – “Монета”, “Маня”, “Орися”, “Калина”, “Легенда”, “У.Кужіль” (1914–1986), народилася в місті Коломиї. Донька відомого українського математика, професора Львівського університету Мирона Зарицького. У 1930-ті роки входила до жіночої розвідки у відділі розвідки Крайової езекутиви ОУН. 1934 року арештована у справі Перацького. Звільнена у травні 1939-го внаслідок амністії. Вийшла заміж за відомого діяча визвольного руху Михайла Сороку.

У березні 1940 року її, вагітну, арештували разом із чоловіком, з яким вона при житті більше не зустрілася. Вийшла на волю 1941 року, продовжила навчатися на інженера. У 1943-му організувала та очолила підпільний Український Червоний Хрест. Провідниця жіночої сітки ОУН. Активно працювала в підпільній пропаганді, під псевдонімом “У.Кужіль” написала кілька важливих політично-ідеологічних статей. Зв’язкова головнокомандувача УПА Романа Шухевича. Керівництво визвольного руху відзначило її Срібним хрестом заслуги. Схоплена у вересні 1947 року на залізничній станції в місті Ходорові. 1952-го засуджена до 25 років тюрми. Вийшла на волю 21 вересня 1972 року, жила у місті Волочиську Хмельницької області. Була похована у родинному гробівці на Личаківському цвинтарі у Львові, а 28 вересня 1991 року її прах перенесено до спільної могили із Михайлом Сорокою, чиє тіло привезли з Мордовії.

У МЕМУАРАХ

“Команда УПА наказала провести по відділах присягу. Текст присяги був зредагований Головним Військовим Штабом. Церемонія присяги був устійнений окремим наказом.

...Коли сотні були готові до присяги, я наказав... прибути на Магасовий Верх недалеко табору “Загрози”. Повстанчі відділи усталились в каре. По середині був полевий вівар. ...Залунала лунка команда курінного “Журавля”: “Струнко”, “На плече кріс”, “Почесть дай”, “Вправо глянь”. Курінний “Журавель” зголосив готові сотні до присяги. Я обійшов сотні в асисті хорунжого “Клименка”, поздоровив та перебрав сотні під свою команду. Потім в короткій промові я з’ясував суть і вагу присяги ...перед Великим Українським народом, перед Святою Українською Землею, перед пролітою кров’ю всіх найкращих синів України та перед найвищим Політичним Проводом Українського Народу. При кінці промови загадав я, що закон революції суворий, а ще більша зневага Українського Народу, яка спадає на порушників та відступників цієї присяги. По промові дав я наказ: “Увага”, “Струнко”, “На плече кріс”, “Почесть дай”, “Почет з тризубом виступи”, “Сотні на тризуб глянь”. Я салютуванням віддав також

⁵ **Бофони** (скорочення від “бойовий фонд”) – грошові документи (квитанції) фіксованого номіналу з національною символікою і символікою ОУН та УПА. Їх видавали населенню за добровільно внесені, стягнуті, реквізовані кошти як готівку. Крім суто фінансової ролі, бофони виконували агітаційну функцію, тому їх використовували в повстанській пропагандистській роботі

почесть Триzubові. Почет з Триzubом станув недалеко вівтаря на середині каре. По церемонії віддання почесні Триzubові казав я виступити делегатам кожної сотні до Триzubа. На приказ: “До присяги” повстанці зняли шапки, кріси переложили з правої до лівої руки, два пальці правої руки піднесли на висоту очей. Делегати поклали пальці правої руки на Триzub. Я читав поволі текст присяги, а повстанці повторювали за мною кожне слово. По присязі св'ященник відправив Молебень і Панахиду по упавших Героях. По відправі Молебня і Панахиди співав хор під атутом курінного ад'ютанта “Малини”. Свято присяги закінчено відмашеруванням почесу Триzubу і відспіванням “Ще не вмерла Україна”. Церемонія присяги випала гарно. На лісовій поляні стояли переняті важністю хвилини повстанчі сотні. ...Сонце крилось за горами, коли повстанці виголошували останні слова присяги: “...Коли я порушу... хай на мене спаде зневага Українського Народу”. Страшне закінчення присяги. Чи ще щось може бути підліше на землі, як бути спадкоємцем діла Юди? Чи може бути більша кара на відступника та зрадника Української Державності, як кара зневаги цілого Українського Народу. І сонце, яке було свідком не одної хвилини, крилося за горами, щоб не чути, що зневага народу триває вічно, переходить з покоління на покоління”.

**Згадує підполковник УПА Степан Фрасуляк – “Хмель”.
Відтинок “Магура” (Калуська округа)**

“Ми подалися прямо в Бутин, бо там якраз привезли тяжко пораненого, який вже мав гангрену. ...На ліжку лежить блідий молодий хлопець. Лікар ходить розтривожений по хаті..., бо треба ампутувати руку, а він не хірург, а терапевт і має всього три скальпелі. ...Звернувся до мене за порадою, що робити. Йому треба було моральної підтримки. Я запитала, який він бачить вихід з положення. На це він відповів, що коли не ампутувати руку, то смерть неминуча. Якщо зробити операцію, то може або вижити, або померти. Я сказала: “Вибирайте другий випадок, бо все в Божих руках, а ви робіть, що в ваших силах”. Він рішився... і сказав готувати все до операції. Присутні були два медбрати Данилюк Іван – “Сніп” і “Дрозд”, один з них східняк. З медсестер – псевдо “Іра”, найбільш досвідчена, яка мала за собою 8 років медичної праці в Жовківській лікарні, друга “Веселка”, третя “Оля” з Боянця, Бурко Марія та Музика Ганя, здається з Пристяні. Наркозу не було, тільки заморозили руку, але раненому сказали, що будуть кості складати. Два медбрати стали один в ногах, другий в головах притримувати, щоб поранений не кидався, а ми з “Ірою” подавали інструменти. Ще й до сьогодні мені в очах як ампутована рука впала в відро. Операція пройшла успішно, але найстрашніше було поперед, коли поранений побачить, що немає руки. Йому дали насонний середник, і він цілу ніч спав, а мене оставив лікар чергувати коло нього, кожну годину міряти температуру й відпускати джгут для циркуляції крові, відтак знову затискати. Над ранок температура почала падати до 36, що в цьому недопустиме, тож я послала зв'язкову за лікарем, але він тільки сказав, який зробити укол, після чого температура піднялася, й коли прийшов лікар, то вже все внормувалося”.

Відтворює в пам'яті Ярослава Романина-Левкович

“Одного дня пополудні почули домовлений знак тривоги. Згодом крізь продуху донісся зляканий голос господаря:

– Облава, вже шукають у сусіда. Загатіть продухи землею! Поводьтєся спокійно!
– поспішно відповів Орлан.

Одна продуха виходила в комору, і ще була змога її замаскувати. А поводитися спокійно в час, коли життя не тільки наше, але й всієї родини висить на волосинці, бути свідком пљондрування житла і перекопування долівок, спостерігати, як розігрується

велика драма, і знати, що з кожним штихом викопаної землі наближається її фінал, – це завелика вимога. Щоб сповнити її, треба було насамперед мати залізні нерви й не менше сили духу. Однак ми вірили, що родина нас не підведе.

Незабаром зачули лайку господарєвого собаки. Йї відповів інший собака, що його привів із собою спецвідділ. Щоб собака не пронюхав газу, ми вже раніш погасили нафтову лампу і залучили до радіобатарей електричну жарівку.

Над бункером пронісся стукіт важких солдатських чобіт, потім зачувся гуркіт і стукотіння біля продухи. Господар устиг продуху замаскувати, ще й насунув на неї бочку з капустою, й оце, мабуть, її відсували. Тоді донеслось всередину штовхання ломом та звук копання долівки біля продухи. Зрушені ломом грудки землі посипалися продухою в кріівку. Миттю затикаємо продуху зсередини, щоб наверху не зачули грюкоту. Ми свідомі того, що воно вже нам не допоможе, якщо оперативники зорієнтувались, що тут продуха, але заткати треба, щоб не кинули всередину загазованої гранати, не затруїли нас і не взяли живими.

Майже рівночасно з гуркотом біля продухи донеслися сильні удари лому в комірці, де був вхід до бункера. Від входу вів у кімнату доволі довгий коридор, і в ньому удари лому тепер відбивались голосною луною. Звук ставав дедалі голосніший, аж нараз з гуркотом посипались товсті груди землі із входу в коридор.

Ми зрозуміли, що прийшов кінець. Стали готуватись до смерти.

Орлан виклав на стіл всі важливі документи, листи, інструкції, що їх треба було знищити, щоб не попали в руки ворога. Також підлягали знищенню світлини, записки з різними домовленнями та гроші. А записник із зашифрованими місцями і датами весняних зустрічей треба було поки що залишити, бо зв'язки – це нерв наших дій, його Орлан знищить уже останнім, перед самою смертю.

В кріівці ставало обмаль кисню, і неможливо було палити відложені на знищення матеріяли. Ми дерли їх на малесенькі часточки, відтак зливали водою і змішували ногами з землею. Гроші залишили на кінець, вже нам неважливо навіть, як і заберуть їх собі. Тоді я взялася до своєї колекції світлин.

...Сирітоньки наші, прощайте. Серцем востаннє пригортаю вас. Хай Мати Божя ніколи не лишає вас без своєї опіки... Простіть нам.

...Тато сумно дивився на мене, і я, враз зі світлиною, себе розривала на шматки. Мама... Де ти, завіяна снігами в Сибіру? Чи відчуваєш, мамо, що прийшли мої останні хвилини? Ти казала, що материнська молитва з dna моря вирятовує. Молись тепер, мамо... Поблідлі, мовчки сповняли останній обов'язок. ...А з душі все ще гостро виривався німий крик: жити! Тоді, наче у відповідь, заговорив Орлан:

– Ми були приготовані на такий кінець, ми не перші. Нам доля й так призначила жити довше за багатьох наших друзів, тож будьмо зрівноважені, наскільки воно можливо в нашій ситуації.

На столі вже лежали три набиті пістолі.

– Застрелитись мені самій, чи, може, ти?.. – спитала Орлана, хоч знала, що питання зайве, і знала, яка буде відповідь.

– Як собі бажаєш, – відповів.

У моїй уяві до деталей виринула картина після нашого загиу. Вони геть забруднять наші тіла, як будуть витягати з бункера. Покладуть нас на машини й повезуть до Луцька, ні, певно, до Львова. Там, на подвір'ї тебівського будинку, зіпруть наші замерзлі тіла об мур і приводитимуть людей, щоб пізнавали, хто ми. А може, й не будуть показувати, може, відразу зорієнтуються, хто загинув, таж вони впізнають мене у Львові. Тут по селах будуть говорити про нашу смерть. Шкода, що я не в рідних сторонах, там люди точно знали б, що саме я загинула, а тут пройду безслідно...

Катерина Дубового казала, що перед смертю вдягне чисту білизну та вишиту блузку. В мене також є вишита сорочка, подарована Нечаєм у Карпатах, але не маю охоти її вдягати, вже буду так, як є.

...Через деякий час втихло наверху. Опісля знов почувся рух, гування кроків, і знову затихло. Певне, зорієнтувались, що тут бункер і тепер тероризують родину, щоб розповіла, хто в ньому сидить, як веде вхід усередину та всі інші деталі. Як відкриють, може, й пошлють до нас насамперед когось з домашніх на перший вогонь, вони ж знають, що будемо відстрілюватись, міркували ми.

Так пройшло зо дві години, ми вже й утомились чекати смерти та стали дивуватися, чому тиша триває аж так довго.

Потім зашаруділо нагорі, хтось відгортав землю з продухи в коморі.

– Відійшла голота, слава Богу, – донісся крізь продуху втомлений... голос господаря.

Тепер ми взялись наводити лад у криївці. Визбирували клаптики дрібненько порваних листів, ...розставляли все інше на свої місця. Вже котрийсь раз знову треба було психічно переставитися від смерти до життя, до дальшої боротьби. Однак така "екскурсія", коли людині судилось переступити однією ногою оту межу, за якою полягає вічність, опісля повернутись до життя, даремне не проходить. Вона залишає осад глибокого суму на все життя, наче потойбічний досвід, і кожночасно нагадує мені слова Христа з притчі: Марто, Марто, журишся та клопочешся про благії речі..."

Зі спогадів Марії Савчин "Марічки"

У ЛІТЕРАТУРІ

"...Великдень... припадав того [1944] року на шістнадцяте квітня... Приходили з усіх кінців тугі вісті. Телефон у барачку командира не переставав піпкати, а Залізник не відривався від свого "телефункера" і свого темносинього бльокноту. Приходили і відходили командири різних відтинків, приїжджали й від'їжджали зв'язкові та кур'єри Довбенка, Докса, Ясена. На Трояна, як на передпілля, ставили велику ставку і боялися за його висунуте становище..."

І був, як сказано, спокій. Лихий, напружений, але спокій. Спокійно також минула Великодня ніч – всипана зорями і свіжа до приморозку. У таборі гостре поготівля, на всіх кінцях застави. Але в Терешковому, як він казав, сальоні все таки якимсь чудом з'явилася хлібина на зразок паски, дві – синя і жовта – крашанки і одна, писана знаним запорізьким "клинцем", писанка..."

А коли і ранок прийшов спокійно, Троян звелів повиносити з усіх куточків всі, які лише були, подобизни столів, розставити їх попід соснами, і опісля всі, хто не був у службі, засіли за розговіння. З'явилася перед кожним порція білого хліба, шматок ковбаси і крашанка... Потім знайшовся і "ніп", що проговорив кілька молитов, а зокрема "Нехай воскресне Бог і згинуть всі вороги його", ще пізніше всі в один голос проспівали три рази "Христос воскрес", при чому очі у багатьох проїнялися вогкістю..."

А як тільки скінчилося розговіння... піднявся Булава... Його команда завжди була шортка і гостра, а тепер вона прозвучала як удар. Усі на свої місця! І ніяких виянень. Над Бущенщиною знов літаки. Вони скинули летючки... Але не тільки летючки. Увечері передали з Чеської Борщівки, що дві бригади енкаведистів наступають від Шумська на Гісерну. І що з ними вже стялися відділи командира Андрія Шума. Звіти було чути гарматну стрілянину.

Цього ж вечора стало відомо, що кілька бригад з танками і гарматами появились й в інших районах..."

Із роману Уласа Самчука "Чого не гоїть вогонь"

“Уже третю добу Корнелія не їла, очей не склеплювала, людського голосу не чула і свіжого повітря у грудях не мала. Лише пила несмачну, бо за давнєну воду, біла на собі воші і дослухалася до гробової тиші довкруги.

На білому світі стояла велика спека, а останні дні, видно, були ще більш спекотними, бо тут, два метри під землею, без вікон, без дверей, лише із задраєюю з зовнішнього боку лядою і вузьким-вузьюським – на ширину долоні – “комином” для повітря у стелі, було справжнє пекло.

“Для когось це – земля під ногами, а для мене – стеля”, – думала обездумана від чекання й невідомости Корнелія, прикладаючись ротом до “комина”...

Тонка як нитка смужка світла усе ж пробивалася в темряву криївки. По цій білій нитці дівчина орієнтувалася в часі. Там, над землею, сьогодні субота...

Там щось сталося недобре, інакше б вона не сиділа три доби, живцем замурована під землею. До того ж смужка світла, що тяжко пробивалася зверху, сьогодні виглядала найтоншою. А це значило, що їй подали знак про небезпеку, прикривши “комин”, замаскований під дупло у старій груші на обійсті Калини Климихи...

В тому, що йшло або до смерті, або до легалізації, Корнелія не сумнівалася...

Корнелія не має смілости заподіяти собі смерть, щоб мученицьки не вмирати у чорній земляній гробниці. Не має також відваги битися в істеричі і нервах, по-вовчому завиваючи від плачу, щоби хоч відганяти думку про смерть.

Вона дивується: колись, на першому вишколі, їй вчили плакати в разі небезпеки. Учителькою була знаменита у їхніх краях колишня актриса коломийського театру. Та театр у Коломії закрили. І пані Стефанія пішла вишколювати повстанців. Вона вчила дівчат-зв’язкових різним імітаціям на випадок нежданого зустрічі з ворогом.

Пані Стефанія тоді хвалила Корнелію за швидке вміння перевтілюватися:

– Тобі би бути артисткою, Нелю, – називала зменшенням 21он’ям. – Повтори, будь ласка, сцену зненацького переляку... о, так, так... тепер сльози, у тебе розбита нога, тобі боляче, так... ти йдеши з похорону, ти щойно поховала тітку, ти вже не можеш плакати, але й говорити не можеш. Даси пояснення крізь сльози. Ще раз прошу заїкання...

Нині жива смерть дихає в груді – а вона не може видобути із себе ні сльози...

Давно минув той час, коли бункери копали по лісах... Надворі стоїть 1950-й рік. По лісах лишилися найзапекліші. Інших – виловили. Ще інших – із примусу чи зі слабкості продали вчораїні свої. Одних – постріляли. Других – заслали в тюрми чи в Сибіри. Дехто прорвався за кордон, дехто – правдами-неправдами легалізувався у новому житті, щоби знову витягнути гвери. Хоча на те надії мало.

Та лишалася жменя камінних, як їх назвав одного разу друг Береза. Корнелія належала до цієї камінної жмені...”

Із книги Марії Матіос “Нація”

“От і настало на все наше село велике горе. Забрано на роботи в Німеччині з нашого села 40 людей. Мені минуло 18 років...”

У січні 1943 року почали настоювати свою владу українські партизани. Дуже вже портили життя німцям. Змобілізували наших сільських хлопців 1922 і 1923 років народження. Більше п’ятдесяти від’їхало до району. Відібрали чуть більше тридцяти. Інші вернулися додому. Знов переписували людей, знов на примусові роботи тут – возили з лісу колоди на тартак до Дубна...

Село настрашене, люди бояться німців, які палили околичне село Малин. Тому майже всі із Довгошиїв подалися тихо до найближчих лісів. Ховаються від німців та

їхньої поліції. Зате набирає сили УПА. Забрали до УПА директора школи Й.Бобошка і ще одного хлопця із конем. Начали для УПА реєстрацію чоловіків від 18 років до 55. Завели муштру хлопців для української партизанки...

Я на початку січня вже 1944 року виїхав на фельдшерський вишкіл до Чеських Кнерут. Уже після Водохреща приїхав до села і чую, що в нашому селі, в сусідніх Бобрині й Пітушкові з'явилися советські партизани. Правда, загони УПА їх швидко вигнали. Я венувся на медвишкіл УПА, але довідалися, що німці і мад'ярські війська розпочали наступ на Острожець, де був наш госпіталь. Загрожений і наш фельдшерський вишкіл, тому нам дозволено розійтися по хатах. Пам'ятаю, 1 лютого в Довгошиях і сусідніх селах з'явилися перші фронтові советські частини, по хатах розподілили багато ранених. Потім з'явився і шпиталь... За частинами Радянської армії приїхали працівники НКВС, які зразу ж потребували на допит людей з нашого села..."

**З роману-хроніки в голосах Миколи Жулинського
“Моя Друга світова” (голос Анатолія Черев'яка)**

Додаток 1

Корисні наукові та науково-популярні публікації

1. **Акт** відновлення Української держави мав кілька редакцій [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2015/06/26/akt_vidnovlennya_ukrainskoi_derzhavy_u_1941mu_mav_kilka_redaktsiy_istorychna_prawda_602506
2. **Антинацистський фронт** УПА // [Сторінка Електронного архіву Українського визвольного руху] – Режим доступу : http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1127
3. **В'ятрович В.**, Грицьків Р., Дерев'яний І., Забілий Р., Сова А., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених [Електронний ресурс] // Львів, 2007. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Viatrovych_Volodymyr/Ukrainska_Povstanska_Armiia_Istoriia_neskorenykh_2007.pdf
4. **Електронний архів** Українського визвольного руху [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://avr.org.ua/>
5. **Методичні матеріали** Українського інституту національної пам'яті до 70-ї річниці вигнання нацистських окупантів з України // [Сторінка Українського інституту національної пам'яті] / [Київ, 2015] – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-do-70-i-richnitsi-vignannya-na>
6. **Методичні рекомендації** щодо відзначення 75 роковин початку Другої світової війни // [Сторінка Українського інституту національної пам'яті] / [Київ, 2015] – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/1-veresnya-vidznachaetsya-75-ta-richnitsya-rochatku-drugoi-svitovoi-viini>
7. **ОУН–УПА: Легенда** спротиву [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу : <http://oun-ura.ga/>
8. **Організація** українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов, І. К. Патриляк та 22он. [Електронний ресурс] // Київ : Наукова думка, 2005. – 494 с. – Режим доступу : <http://www.lucorg.com/UserFiles/File/Part%201.pdf>
9. **Пагіря О.** Нескорені. Чому українські повстанці не стали нацистськими та советськими колаборантами [Електронний ресурс] // Український тиждень. / Пагіря О. –

№ 41 (258) від 11 жовтня 2012 р. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/62077>

10. Патриляк І. Простір підпілля. Історія криївки [Електронний ресурс] // Український тиждень. / Патриляк І. – № 9 (174) від 4 березня 2011 р. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/18067>

11. Патриляк І. Українські націоналісти проти гітлерівської Німеччини. Рух Опору // Історична правда. / Патриляк І. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/8/142834/>

12. Патриляк І. УПА була більш “робітничо-селянською”, ніж радянські партизани [Електронний ресурс] // Історична правда. / Патриляк І. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049>

13. Українська Повстанська Армія: Історія нескорених [Електронний ресурс. Матеріали фотовиставки] – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1114/document.pdf>

Додаток 2

Орієнтовний перелік тематичних фільмів

№	Назва фільму	Рік випуску	Автор	Студія
1.	“УПА. Тактика боротьби”	2007	С. Братішко	Перший Національний
2.	“УПА. Третя сила”	2007	С. Братішко, В. Загоруйко	Перший Національний
3.	“Хроніки Української повстанської армії 1942–1945”	2014	Т. Химич	ГО “Українська галицька асамблея”
4.	“ОУН–УПА: війна на два фронти”	2006	А. Санченко	т/к НТН
5.	Цикл “Собор на крові”. Серія 6 “Політика доконаних фактів”	2006	І. Кобрин	“Телекон”
6.	“Служба безпеки ОУН. Зачинені двері”	2012	В. Загоруйко	“Віталій Загоруйко”
7.	“Атентат – Осіннє вбивство в Мюнхені”	1995	О. Янчук	“Олесь фільм”, Кіностудія імені Олександра Довженка, Український Конгресовий комітет Америци
8.	“Степан Бандера. Ціна свободи”	2008	С. Сотниченко Т. Ткаченко, О. Ножечка	“Кінотур”
9.	“Нескорений”	2000	О. Янчук	“Олесь фільм”, Кіностудія імені Олександра Довженка, Український Конгресовий комітет Америци
10.	“Роман Шухевич”	2007	Т. Каляндрук	“Львів”
11.	“Залізна сотня”	2004	О. Янчук	“Олесь фільм”

12.	“Вогонь і зброя” (УПА на Закерзонні”	2008	М. Іваник	“Ліга українців Канади”
13.	“Вишневі ночі”	1994	А. Мікульський	“Рось”
14.	“Далекий постріл”	2005	В. Шалига	“Прем’єр”
15.	“Історія однієї криївки”	2013	Л. Горбач	“Пам’ять”
16.	“Один – в полі воїн”	2003	Г. Вірста, О. Мосійчук	“Захід-фільм”
17.	“Жива”	2016	Т. Химич	“Invert Pictures”
18.	"Червоний"	2017	З. Буадзе	"ІнсайтМедіа"

Додаток 3

Школа виживання: нікнейми, паролі, конспіративне житло

Кожен учасник і вояк УПА мав псевдо (від грецького псевдонім – помилкове, неправдиве ім’я) – вигадане найменування, яке він використовував замість справжнього. Метою псевдо була перш за все конспірація, аби захистити побратимів, а також рідних, якщо спіймають. Прізвища повстанців фіксували лише у внутрішніх документах і зашифровували їх. Код до цього шифру знали лише кілька осіб.

Псевда повстанців умовно можна розділити на 4 групи: іменникові, прикметникові, віддієслівні, ідіоматичні. Найбільш уживані позивні іменникового типу, серед яких були похідні від назв: птахів, тварин, комах (Сокіл, Орел, В’юн, Щур), дерев, кущів, грибів, плодів (Дуб, Калина, Ясен, Кропива, Перець), предметів, інструментів (Стріла, Бомба, Молоток, Таран, Замок), власних імен, прізвищ (Андрій, Ванька, Березенко, Коваленко), історичних осіб, літературних героїв (Сірко, Байда, Гонта, Сагайдачний), природних явищ (Грім, Хмара, Буря, Крига), етнічних груп (Черкес, Гуцул, Японець), професій (Поет, Чумак, Швець), топонімів (Крим, Лиман), соціального стану (Голота, Кріпак, Волоцюга). Псевда прикметникового типу також зустрічалися доволі часто: Відважний, Сміливий, Бистрий, Пильний, Сірий, Моторний. Серед дієслівних можна назвати такі: Непитай, Угадай, Стріляй. Найбільш екзотичними були нікнейми ідіоматичного походження: Зірвишапка, Розбийгора, Непитай, Непий, Угадай.

Практично кожен вояк УПА обов’язково проходив вишкіл із конспірації. Навчалися за різними посібниками (польськими, російськими дореволюційними). Підпільну методику виклав останній Головний командував УПА Василь Кук у підручнику із завуальованою назвою "Пашні буряки". Він докладно пояснив, якими методами слід діяти, щоби не викрити себе, як переховуватися, шифрувати записки, передавати інформацію, налагоджувати і реалізовувати зв’язки. Наприклад, основним гаслом було: чим менше знаєш, тим менше скажеш. Тому навіть зв’язкові, які несли зашиту в подолі плаття чи заховану між волоссям записку, не знали, для кого вона. Їх називали “живими штафетами”. Були й “мертві” – коли зашифровану записку залишали в дуплі, під будинком, у трубі. Все це давало змогу уникнути деконспірації. З цією ж метою вояків учили виливати зі смоли чи воску сліди, якими повстанець міг при потребі “маскуватися” на снігу під вагітну, хворого, кульгавого, товстого, худого.

Зв’язкові користувалися особливою системою паролів, кодів і знаків. Вони різнилися залежно від регіону. Але зазвичай у вжитку були наперед обумовлені фрази, вигуки тварин. Порозумітися могли за допомогою короткого діалогу, де були якісь ключові слова. Наприклад, “верба – сіно”. При зустрічі повстанці могли встановити контакт: “Пане, ви по сіно їдете?” “Та ні! За вербою!” – звучало у відповідь. Про що йшлося, знали тільки учасники діалогу.

Умовам підпільної боротьби відповідало також житло і господарські приміщення упівців. Ці споруди називалися криївками.

Припускають, що за час існування УПА їх було споруджено до 10 тисяч. Розміщали як у лісі (переважно під землею), так і в сільських хатах. Місце обирали вигідне з точки зору маскуванню. Важливо, щоб звідти був підхід до населених пунктів. Неподалік обов'язково – доступ до води. Були різні види схованок: для зимування, де воїни залишалися на холодну пору, шпиталі, зброярні, склади для їжі. Повстанське життя у криївці не було простим. Упівці жили там місяцями. Подекуди, разом зимували чоловіки та жінки, що ускладнювало побут. Психологічно людям було важко перебувати в замкненому просторі. Через підвищену вологість і недоліки гігієни часто хворіли, після зими виходили кволими.

Завдяки такій системі самозбереження УПА як збройне підпілля змогла існувати і протистояти окупаційному режиму до середини 1950-х років.

“Чоловік із затислим під пахвою портфелем щодуху біжить хідником, попід стінами будинків із наглухо зачиненими брамами...; уздовж порожньої вранішньої вулиці за ним зрадницьки двиготить... луна власного тупоту, дарма, що черевики має непідбиті; ... “Вважай!” – озивається йому під черепом Голос, той самий, що завжди остерігає його під небезпечну хвилину, часом прямо наказуючи, що має робити – зійти з шляху й схватись під мостом за хвилинку до того, як на ньому покажеться повнісінький “опель” німаків, а чи просто звелівши “Не ходи туди!” – за два квартали до умовленого помешкання, де замість зв’язкового на нього, як виявиться щойно потім, ще зночі чекало гестапо, аж декому зі Служби безпеки заройється підозра, чи не він же те помешкання і “всипав”, раз потрапив вийти так насухо, але до холери з їхніми підозрами, прецінь усі знають, що він має щастя і що не з таких таранитів і “всип” виходив цілим і неушкодженим, гейби був заговорений, і він таки на правду заговорений – поки його Голос говорить до нього й треба лиш відразу приймати його сигнал м’язами, цілим тілом, як те робить звір: ні секунди не гаючи на обмірковування, – і майже синхронно із застереженням “Вважай!” чоловік, що недарма прибрав собі псевдо “Звір”, відкриває затислого під пахвою портфеля, всуває туди ще гарячого вальтера – цівка ще куриться після пострілу... – бере портфеля в другу руку й переходить на спокійну ходу..., ходу вже не втечі, а прямування: службовець поспішає на працю, – акурат за мить до того, як із-за рогу Бляхарської в молочно-сизому тумані вигулькують чорні постаті військового патруля – ну от, прошу дуже, знов йому пощастило... А перейти повз них, не збуджуючи підозри, – то вже пусте... хіба раз він таке вправляв, головне тут – розпружитись, не стенатись у тривожний вузол, а взагалі перестати бути тілом...”

В свідомості йому також відбувається вельми важливе переміщення: куля, щойно випущена ним посеред Сербської (по-їхньому, Kroatenstrasse) у груді комендантові польської Gebietspolizei, коли тамтой виходив із під’їзду, і наступний гін по Сербській і Руській... – все, що відбулося хвилину тому, і сам він, “Звір”, підчас тої хвилини, воднораз махом зсувається в минуле..., стаючи всього тільки ще одним виконаним завданням, ще одним атентатом на його, “Звіревому”, рахунку, а він собі чимчикує далі з портфеликом у руці, маючи попереду нову, ясну й певну мету – трамвайний пристанок..., де за хвилину його мають перестріти дівчата-зв’язкові, щоб забрати знаряддя вбивства...”

**З роману Оксани Забужко
“Музей покинутих секретів”**